

Government Responsibilities in Compensating for Children's Loss of Access to Education Caused by War

Mohammad Sadegh Fazel
Senior Professor, Seminary, Qom, Iran
m_60_sfazel@yahoo.com

Abstract

Education is the cornerstone of the individual and social development of every society. In times of war, this vital infrastructure is severely damaged, and children's access to education is disrupted, leading to long-term consequences such as psychological harm, reduced capabilities, and the intensification of poverty. Rebuilding the educational system after war is not only a humanitarian necessity but also an essential requirement for social reconstruction and ensuring a sustainable future. This study aims to identify the responsibilities of an Islamic government in compensating for children's loss of access to education caused by war. The findings indicate that the use of alternative educational spaces and innovative teaching methods, retraining teachers and recruiting volunteer personnel, organizing intensive remedial courses, providing psychological support services, granting financial assistance and scholarships, and revising educational content with an emphasis on peace and life skills are among the necessary measures. In summary, post-war educational reconstruction requires a comprehensive and coordinated approach involving the participation of all stakeholders, addressing physical, human, psychological, and financial dimensions simultaneously.

Keywords: Education, War, School Reconstruction, Children, Islamic Government.

واجبات الدولة في تعويض انقطاع وصول الأطفال إلى التعليم الناجم عن الحرب

محمد صادق فاضل

أستاذ السطوح العليا في الحوزة العلمية، قم، إيران

_sfazel@yahoo.com

الملخص

يُعَدُّ التعليم الركيزة الأساسية للتنمية الفردية والاجتماعية في كل مجتمع. وفي ظروف الحرب، تتعرض هذه البنية الحيوية لأضرار جسيمة، ويُحرم الأطفال من الوصول إلى التعليم، مما يؤدي إلى آثار طويلة الأمد، مثل الأضرار النفسية، وتراجع القدرات والمهارات، وتفاقم الفقر. إن إعادة بناء النظام التعليمي بعد الحرب ليست مجرد حاجة إنسانية، بل هي ضرورة لإعادة بناء المجتمع وضمان مستقبل مستدام. تهدف هذه الدراسة إلى تحديد واجبات الدولة الإسلامية في تعويض انقطاع وصول الأطفال إلى التعليم بسبب الحرب. وقد توصلت إلى أن من الإجراءات الضرورية: استخدام المرافق التعليمية البديلة وأساليب التعليم الحديثة، وإعادة تأهيل المعلمين واستقطاب الكوادر المتطوعة، وتنظيم دورات تعويضية مكثفة، وتقديم الخدمات النفسية، ومنح المساعدات المالية والمنح الدراسية، ومراجعة المناهج التعليمية مع التركيز على قيم السلام والمهارات الحياتية. وخلاصة القول، إن إعادة بناء التعليم بعد الحرب تتطلب نهجاً شاملاً ومتناسقاً يشارك فيه جميع أصحاب المصلحة، بحيث يراعي في الوقت نفسه الجوانب المادية والبشرية والنفسية والمالية.

الكلمات المفتاحية: التعليم، الحرب، إعادة بناء المدارس، الأطفال، الدولة الإسلامية.

وظایف دولت در جبران قطع دسترسی کودکان به آموزش ناشی از جنگ

محمدصادق فاضل

استاد سطح عالی حوزه علمیه، قم، ایران

m_60sfazel@yahoo.com

چکیده

آموزش، سنگ بنای توسعه فردی و اجتماعی هر جامعه است. در شرایط جنگ، این زیرساخت حیاتی به شدت آسیب دیده و دسترسی کودکان به آموزش مختل می شود، که پیامدهای بلندمدتی همچون آسیب های روانی، کاهش توانمندی ها و تشدید فقر را به دنبال دارد. بازسازی نظام آموزشی پس از جنگ، نه تنها یک نیاز انسانی، بلکه ضرورتی برای بازسازی جامعه و تضمین آینده ای پایدار است. این پژوهش با هدف تعیین وظایف دولت اسلامی در جبران قطع دسترسی کودکان به آموزش ناشی از جنگ، به این نتایج دست یافته است: استفاده از فضاهای جایگزین و آموزش های نوین، بازآموزی معلمان و جذب نیروهای داوطلب، برگزاری دوره های جبرانی فشرده، ارائه خدمات روان شناختی، اعطای کمک های مالی و بورس تحصیلی، و بازنگری محتوای آموزشی با تاکید بر صلح و مهارت های زندگی، از جمله اقدامات ضروری هستند. به طور خلاصه، بازسازی آموزش پس از جنگ نیازمند رویکردی جامع و هماهنگ با مشارکت همه ذینفعان است که جنبه های فیزیکی، انسانی، روانی و مالی را به طور همزمان در نظر گیرد.

کلیدواژه ها: آموزش، جنگ، بازسازی مدرسه، کودکان، دولت اسلامی

مقدمه

آموزش، به‌ویژه آموزش کودکان، یکی از پایه‌های اساسی توسعه انسانی، اجتماعی و اقتصادی هر جامعه محسوب می‌شود. زمانی که کودکان در سنین تشکیل شخصیت، مهارت‌ها و توانمندی‌های خود را در محیط‌های آموزشی کسب می‌کنند، نه تنها فرصت‌های فردی خود را گسترش می‌دهند، بلکه آینده یک کشور پایدار و پیشرو را می‌سازند.

در شرایط جنگ، این زیرساخت حیاتی به سرعت دچار تخریب می‌شود؛ مدارس به عنوان سوخت و هدف نظامی تبدیل می‌شوند، معلمان مجبور به ترک شهرها یا پذیرش نقش‌های غیرآموزشی می‌شوند و خانواده‌ها به دلیل تهدیدهای امنیتی، کودکان را از حضور در کلاس‌ها محروم می‌سازند. نتیجه مستقیم این وضعیت، قطع دسترسی گسترده کودکان به آموزش است که می‌تواند منجر به: ازدست رفتن سال‌های تحصیلی و افزایش فاصله تحصیلی، بروز آسیب‌های روانی-اجتماعی نظیر اضطراب، افسردگی و انزوای اجتماعی و همچنین کاهش توانمندی‌های شغلی و اقتصادی در بلندمدت که به نوبه خود به چرخه فقر و بی‌ثباتی می‌افزاید.

پس از پایان درگیری، جبران این قطع دسترسی نه تنها یک نیاز انسانی، بلکه یک ضرورت برای بازسازی جامعه و جلوگیری از تداوم اثرات مخرب جنگ بر نسل آینده است. برای این منظور، دولت به عنوان نهاد اصلی مسئول فراهم‌آوری

زیرساخت‌ها، تأمین نیروی انسانی، برنامه‌های جبران‌کننده و حمایت‌های مالی باید نقش پیشرو را ایفا کنند؛ اما موفقیت این فرایند تنها به دولت محدود نمی‌شود. نهادهای غیردولتی، جامعه مدنی، نهادهای بین‌المللی و حتی خانواده‌ها و خود کودکان باید به طور هماهنگ و مشارکتی برای بازگرداندن دسترسی به آموزش تلاش کنند.

در مجموع، بازسازی نظام آموزشی برای کودکان پس از جنگ، یک مأموریت چندبعدی است که نیازمند برنامه‌ریزی دقیق، همکاری گسترده و تعهد مستمر همه ذی‌نهادان است.

بازگرداندن کودکان آسیب‌دیده در جنگ به آموزش، نیازمند یک رویکرد نظام‌مند و جامع است که تمام ابعاد این مسئله را در نظر بگیرد. در این راستا، شش حوزه کلیدی برای اقدام پیشنهاد می‌شود:

۱. آموزش در مکان‌های غیررسمی

تعلیم و تربیت به عنوان یک فعالیت اجتماعی، در طول تاریخ و متناسب با فرهنگ جوامع مختلف، در مکان‌هایی مانند دارالمعلم‌ها، مدرسه‌ها، خانقاه‌ها و مکتب‌خانه‌ها شکل گرفته است. (براند، ۱۳۶۷، ص ۴۴۶ - ۴۵۰)

مدرسه پیش‌ازاین به عنوان نهادی در راستای اهداف حوزه علمیه عمل می‌کرد؛ مکانی پیوسته به مسجد که در آن علوم اسلامی، حدیث، تفسیر و فقه تدریس می‌شد. این نهاد با تغییرات سبک تدریس، رشد یافت. در آن زمان وظیفه

اصلی مدارس بیشتر آموزش های دینی بود.

مدارس به عنوان یکی از ارکان اصلی سازمان های شهری توسط عالمان، مدرسین و ثروتمندان ساخته می شدند. افزون بر کارکرد آموزشی-مذهبی، در بسیاری از اوقات نقش سیاسی-اجتماعی نیز بر عهده آنها بود. در آن دوران فراگیری علم و دانش به افراد خاصی محدود بود، ولی علاوه بر علوم اسلامی، آموزش علوم دیگر نیز رایج شد. (پهلوان زاده، ۱۳۹۲، ص ۱۷۳)

چند سالی است که مدرسی با هدف پیوند مسجد و تعلیم و تربیت اسلامی، به دلیل خلأ موجود در کشور، فعالیت خود را آغاز کرده اند. این مدرسه ها به مدارس مسجد محور معروف هستند که محل استقرار آنها، مسجد است. مدیریت این مدارس معمولاً بر عهده یک روحانی آشنا با مسائل تربیتی است. تربیت اسلامی، سبک زندگی اسلامی، استعدادیابی و تربیت انقلابی، از مهم ترین برنامه ها و اهداف این مراکز است. (نیک داد و خان محمدی، ۱۳۹۹، ص ۲۹)

در شرایطی که ساختمان های مدرسه تخریب شده اند، استفاده از مراکز فرهنگی، مسجدها، به عنوان کلاس های موقت، و برنامه های آموزش آنلاین یا تلفنی (در صورت قابلیت ارتباطی) می تواند به حفظ تداوم یادگیری کمک کند.

۲. تأمین نیروی انسانی

تحقق هر آرمانی در آموزش و پرورش، در گرو مهم ترین نیروی انسانی آن یعنی معلمان است که عامل اجرایی آرمان ها در محیط عملی هستند و هیچ اصلاحی

بدون همکاری و مشارکت فعال آنان انجام نخواهد شد؛ بنابراین اگر آموزش و پرورش بخواهد در جامعه تکثرگرا و جهانی امروز موفق باشد، باید به نظام تربیت معلم و اتخاذ تدابیر منطقی برای بهبود تربیت حرفه‌ای معلمان اهمیت ویژه‌ای دهد. معلم شایسته و اثربخش معلمی است که بتواند در شغل خود آموزش‌های لازم را ببیند و به رشد حرفه‌ای برسد و تجربیات زیادی را به دست آورد تا بتواند در پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان مؤثر واقع شود. معلمان اساسی‌ترین نقش را در جریان یادگیری و رشد دانش‌آموزان بر عهده دارند و اهمیت این نقش حساس بر کسی پوشیده نیست. (خروشی و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۲۶)

در جهان امروز تعلیم و تربیت معلم از نظر منافع ملی جزء منافع سطح اول محسوب می‌شود (سرکار آرائی ۱۳۸۹، ص ۸) به طوری که سرمایه‌گذاری در جهت آموزش معلمان از نوع سودمندترین سرمایه‌گذاری‌ها است؛ زیرا معلمان توانمند نقطه آغاز هر تحول آموزشی هستند. از آنجایی که معلمان از یک سو درآماده نمودن دانش‌آموزان برای زندگی در جوامع و فرهنگ‌های مختلف نقش زیادی دارند و از سوی دیگر در همه کشورها منابع قابل توجهی صرف بهبود نظام آموزش معلمان می‌شود موضوع تربیت معلمان مورد بحث سیاست‌مداران کشورهای مختلف است (سمیعی زفرقندی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۴)

جنگ، باعث کمبود نیروی انسانی متخصص در حوزه آموزش می‌شود. بازپروری و آموزش مجدد معلمان، به‌ویژه در زمینه تدریس به دانش‌آموزان

آسیب دیده، ضروری است. در صورت کمبود نیروی انسانی، جذب معلمان موقت (داوطلبان، متخصصان غیردولتی) می تواند راهگشا باشد. تضمین حضور معلم کافی و بامهارت، شرط لازم برای ارائه آموزش باکیفیت است.

۳. دوره های جبران کننده

نظام تعلیم و تربیت هر کشوری در واقع کانون تولید اندیشه پرورش و کمک به اجتماعی شدن کودکان و نوجوانان آن جامعه جهت به عهده گرفتن نقش های اجتماعی است. نظر به همین اهمیت است که امروزه یکی از شاخصه های مهم در سنجش میزان توسعه کشورها نرخ سواد و آموزش در آن جوامع است. در کشور در حال توسعه ای نظیر ایران به رغم جهش بسیار خوبی که در سال های اخیر در مورد نرخ باسوادی داشته است؛ اما ممکن است که شمار قابل توجهی از کودکان و نوجوانانی که به لحاظ سنی شرایط برای حضور در کلاس درس و فراگیری دانش را دارند بنا به دلایل اجتماعی اقتصادی و فرهنگی گوناگون از تحصیل باز بمانند. (مهران، ۱۳۹۲، ص ۲۲)

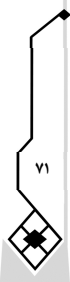
فشار روانی پس آسیبی این اختلال در پی یک حادثه تنش زای روانی که خارج از قلمروی طبیعی تجربیات انسان است ایجاد می شود. بلایای طبیعی جنگ تصادف های شدید ضرب و شتم جسمانی یا خشونت شدید و نیز وقایعی چون سوءاستفاده جنسی و جسمی در حد افراطی از وقایع آسیب زننده ای هستند که می توانند منجر به این اختلال شوند. احتمال دارد این اختلال پس از بیماری های

خطرناک و مشکلات پزشکی حاد نیز ایجاد شود. اثر حادثه بر کودکان می‌تواند چنان شدید باشد که بر تمامی جوانب زندگی و از جمله تکالیف درسی آنها تأثیر بگذارد. (شاملو، ۱۳۷۸، ص ۱۸۹).

بسیاری از کودکان در مناطق جنگ‌زده، سال‌های تحصیلی خود را ازدست داده‌اند. برنامه‌ها و دوره‌های فشرده تاپستانی یا نیم‌سالی برای تکمیل مطالب معوق، و جبران فاصله تحصیلی می‌توانند به این کودکان کمک کنند تا به سطح آموزشی همسالان خود برسند. تکرار سال تحصیلی باید به عنوان آخرین راه‌حل در نظر گرفته شود.

۴. پشتیبانی روان‌شناختی

سرپرست دانشکده بهزیستی و علوم اجتماعی سلامت در مصاحبه‌ای بیان می‌دارد: «جنگ از جمله عواملی است که به طور گسترده آرامش را از جوامع می‌گیرد و عملاً سلامت روانی افراد را تهدید می‌کند. حتی کسانی که پیش از آن در وضعیت نسبی روانی خوبی قرار داشته‌اند، ممکن است در معرض آسیب قرار گیرند. در شرایط بحران، افراد با مجموعه‌ای از احساسات پیچیده؛ مانند ترس، اضطراب، اندوه، ناامیدی و حتی حس ناتوانی روبه‌رو می‌شوند. این احساسات طبیعی‌اند اما در صورت تداوم و شدت یافتن، باید جدی گرفته شوند. بدخواهی، حساسیت به صدا، کابوس، اضطراب مداوم و نشخوار فکری نسبت به آینده، از جمله علائم شایعی هستند که در دوران بحران بروز می‌کنند. اگر این نشانه‌ها

باعث اختلال در عملکرد فردی، اجتماعی یا شغلی شوند، مراجعه به روان‌پزشک یا روان‌شناس ضروری است.» (احمدی‌پور، ۱۴۰۴)

آسیب‌های روانی ناشی از جنگ، مانع یادگیری و حضور کودکان در مدرسه می‌شود. «اگرچه کودک هنگامی که در شرایط بحران‌زا قرار بگیرد در آرزوی بسیاری از چیزهای ازدست‌رفته است و حتی آرزوی نظم و انضباط در مدرسه را که قبلاً از آن گریزان بوده می‌کند، ولی گاهی غیبت‌های مکرر از مدرسه بعد از فاجعه مشاهده می‌شود که به علت ترس از جدایی والدین است و بیانگر ترس کودک در مورد آینده است» (شریفی‌فر، ۱۳۸۲، ص ۲۵۰)

گنجاندن مشاوران مدارس برای ارائه خدمات مشاوره و روان‌درمانی، برنامه‌های ارتقاء مهارت‌های اجتماعی و مقابله با اضطراب، و رفع موانع روانی که مانع حضور و یادگیری می‌شوند، ضروری است.

۵. دسترس‌پذیری مالی

بورسیه تحصیلی نوعی کمک‌هزینه مالی است که به دانشجویان مستعد یا نیازمند تعلق می‌گیرد تا بدون دغدغه مالی در سطوح مختلف آموزشی (به‌ویژه دانشگاه) به تحصیل ادامه دهند. این حمایت ممکن است به صورت کامل یا جزئی باشد و شامل هزینه‌هایی مانند شهریه دانشگاه، هزینه زندگی، کتاب، بیمه درمانی و گاه هزینه سفر شود. (آوای دانش، ۱۴۰۴)

دانش‌آموزانی که بورسیه می‌شوند، به جای پرداخت هزینه تحصیل،

کمک هزینه تحصیلی دریافت می کنند و این مبلغ نیاز به بازپرداخت ندارد. (مشاوره تحصیلی هیوا، بی تا)

بورسیه ها معمولاً توسط دولت ها، دانشگاه ها، مؤسسات خیریه، سازمان های بین المللی یا شرکت های خصوصی ارائه می شوند. هدف از آن ها ارتقای عدالت آموزشی، تشویق استعداد های درخشان، ترویج پژوهش، و تبادل فرهنگی میان کشورهاست. بورسیه ها می توانند بر اساس شایستگی علمی، نیاز مالی، قومیت، رشته تحصیلی یا جنسیت اعطا شوند. (آوی دانش، ۱۴۰۴)

پرداخت هزینه های بورسیه گاهی به صورت یک چک در ابتدای تحصیل پرداخت می شود و تا زمان فارغ التحصیلی هزینه های دانشجوی را پوشش می دهد. همچنین ممکن است به ازای هر ترم با احراز شرایط مدنظر دانشجو تمدید شود؛ اما اگر دانشجو شرایط را نداشت (به عنوان مثال معدل پایین کسب کند)، بورسیه برای او تمدید نخواهد شد. (فراپلای، بی تا)

هزینه های آموزش، می تواند مانع حضور کودکان در مدرسه شود. اعطای بورس یا کمک هزینه مستقیم به خانواده ها برای پوشش هزینه کتاب، وسایل تحریر و حمل و نقل، ارائه مشوق های مالی به مدارس در مناطق دورافتاده، و کاهش موانع اقتصادی برای حضور منظم کودک، می تواند دسترسی به آموزش را برای همه کودکان فراهم کند.

۶. به‌روزرسانی برنامه درسی

در وضعیتی که جنگ‌های هسته‌ای زندگی انسان را روی کره زمین تهدید می‌کنند انسان معاصر با وضعیتی بسیار مایوس‌کننده‌تر و انواع جنگ‌های مهلک و ویران‌کننده روبه‌روست ضرورت گسترش آموزش صلح به مثابه یک نیاز قدیمی، اما با ماهیت و محتوای پیچیده‌تر، همه مدارس جهان احساس می‌شود. با آن که برنامه‌های درسی صلح با عنوان برنامه‌های درسی مدارا برنامه‌های درسی برای تفاهم کثرت‌گرایی فرهنگی و... وجود دارند و در اغلب مدارس جهان در قالب دروسی مانند مطالعات اجتماعی اخلاق و مهارت‌های زندگی ارائه می‌شوند، به نظر می‌رسد در اغلب برنامه‌های موجود رویکردهای روان‌شناختی و اخلاقی که رویکردهای خرد مطالعات صلح به شمار می‌آیند بیشتر مورد توجه قرار دارند. محتوای برنامه‌های درسی صلح محور و ماهیت ایدئولوژیک هر برنامه درسی صلح محور تحت تأثیر نیروهای کلان ملی و بین‌المللی است که زندگی در عصر دانایی را تعریف می‌کند. لازم است این نوع برنامه درسی در اغلب رشته‌های علوم انسانی و حتی علوم طبیعی، پشته‌های قوی نظری و عملی داشته باشد. به این سبب ماهیت برنامه‌های درسی صلح محور باید تلفیقی از رشته‌های علمی مانند فلسفه، روان‌شناسی، دین، جامعه‌شناسی، اقتصاد، علوم سیاسی و زیست‌شناسی و مرکزاندیشه‌های گوناگون جهانی و گفت‌وگوی فعالان صلح در سراسر جهان باشد. (قادری و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۴۹)

برنامه درسی باید با نیازهای کودکان آسیب‌دیده در جنگ و با توجه به شرایط

پس از جنگ مطابقت داشته باشد. ادغام محتواهای صلح محور، حقوق کودک و مهارت های زندگی در برنامه درسی، تطبیق برنامه ها با نیازهای محلی و ایجاد حس تعلق و مفیدبودن آموزش برای جامعه بازسازی شده، از اهمیت بالایی برخوردار است.

جمع بندی

پژوهش حاضر در پاسخ به این سؤال اصلی: «دولت اسلامی چه وظایفی برای جبران قطع دسترسی کودکان به آموزش ناشی از جنگ دارد؟» به این پاسخ ها رسیده است:

- ✓ در صورت تخریب مدارس، می توان از مساجد و مراکز فرهنگی به عنوان کلاس موقت و یا از آموزش آنلاین و تلفنی استفاده کرد.
- ✓ جنگ باعث کمبود نیروی متخصص می شود؛ بنابراین بازآموزی معلمان و جذب معلمان موقت داوطلب ضروری است.
- ✓ برگزاری دوره های فشرده تابستانی برای جبران سال های ازدست رفته باید انجام شود و تکرار سال تحصیلی تنها راه حل آخر باشد.
- ✓ گنجاندن مشاور و روان درمانگر در مدارس برای مقابله با اضطراب و مشکلات روانی کودکان جنگ زده اهمیت زیادی دارد.
- ✓ اعطای بورس، کمک هزینه مستقیم به خانواده ها و مشوق های مالی به مدارس در مناطق دورافتاده، موانع اقتصادی را کاهش می دهد.

✓ محتوای آموزشی باید شامل صلح محوری، حقوق کودک و مهارت‌های زندگی باشد و با نیازهای محلی و شرایط پس از جنگ هماهنگ شود. به‌طورکلی، این رویکرد جامع نشان می‌دهد که بازسازی آموزش پس از جنگ نیازمند توجه همزمان به جنبه‌های فیزیکی، انسانی، روانی و مالی است.

منابع و مآخذ

۱. احمدی پور، احمد، «هشدار دکتر احمدی پور درباره آسیب‌های روانی جنگ؛ مدیریت اضطراب در دوران بحران با دوری از شایعات و حفظ پیوندهای انسانی ممکن است»، دانشگاه علوم پزشکی آزاد اسلامی تهران، ۱۴۰۴ (۱۷ تیر)، مشاهده شده در ۱۴۰۵ (۷ فروردین)، <https://tms.iau.ir>
۲. آوای دانش، «بورسیه تحصیلی چیست؟»، ۱۴۰۴ (۸ مرداد)، مشاهده شده در ۱۴۰۵ (۷ فروردین)، <https://avayedanesh.com/blog/scholarship>
۳. براند، رابرت هیلن، «پیدایش مساجد سرزمین‌های اسلامی در سده‌های نخستین»، ترجمه بهاره کیانی، مجله هنر، ش ۳۴، ۱۳۶۷.
۴. پهلوان‌زاده، لیلا، گنجینه فرهنگ آثار معماری ایران، اصفهان، معمارخانه باغ‌نظر، ۱۳۹۲
۵. خروشی، پوران؛ لیاقت‌دار، محمدجواد؛ کلباسی، افسانه، «بررسی تطبیقی آموزش پیش از خدمت معلمان، آموزش معلمان مبتدی و آموزش ضمن خدمت معلمان در ایران و چند کشور جهان»، تربیت معلم فکور، ش ۴ (۲)، ۱۳۹۵
۶. سرکارآرانی، محمدرضا، «رویکرد فرهنگی به آموزش»، رشد معلم، ش ۲۸ (۲۵۰)، ۱۳۸۹.
۷. سمیعی زعفرندی، مرتضی، «روش‌های تکمیل و بهبود نظام ضمن خدمت معلمان»، نوآوری‌های آموزشی، ش ۳۹ (۱۰)، ۱۳۹۰.
۸. شاملو، سعید، بهداشت روانی، تهران، رشد، ۱۳۷۸

۹. شریفی فر، سیمین تاج، «جنبه‌های روانی جنگ در کودکان»، دانشگاه علوم پزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران، ش ۳ (۱)، ۱۳۸۲
۱۰. شورای عالی آموزش و پرورش، برنامه زیرنظام تأمین فضا، تجهیزات و فناوری نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی، تهران، شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۵
۱۱. عابدی، سمیه؛ عباسی، زهرا؛ ضیافت، حسن، «تبیین نقش فضاهای شهری دانش بنیان در پرورش خلاقیت کودکان با تأکید بر پارک‌های علم و فناوری»، مطالعات هنر اسلامی، ش ۳۷، ۱۳۹۹.
۱۲. فراایلائی، «بورسیه تحصیلی»، بی‌تا، مشاهده شده در ۱۴۰۵ (۷ فروردین)، <https://faraapply.com>
۱۳. قادری، مصطفی؛ محسن پور، بهرام؛ نقیب زاده، عبدالحسین؛ عطاران، محمد، «تبیین برنامه‌ی درسی صلح محور در فلسفه کانت»، مطالعات برنامه درسی، ش ۸ (۲)، ۱۳۸۷
۱۴. مشاوری تحصیلی هیوا، «بورسیه تحصیلی چیست؟»، بی‌تا، مشاهده شده در ۱۴۰۵ (۷ فروردین)، www.heyvagroup.com
۱۵. مهران، گلنار، «بررسی تأثیر ازدواج زودهنگام بر ترک تحصیل زنان نوجوان در ایران با رویکرد چندسطحی»، دومین همایش انجمن جمعیت شناسی ایران، ۱۳۸۳.